

УДК 712:001.891.55](282.247.32]

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.04.017>**БОСА ЛЮБОВ**

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

BOSA LIUBOV

a Ph.D. in History, a senior researcher at the NASU M. Rylskiy IASFE Ukrainian Ethnological Centre Department

Бібліографічний опис:

Боса, Л. (2021) Ландшафт як дзеркало спогадів: сучасні меморіальні практики наддніпрянців у контексті постколоніальних студій (за польовими матеріалами). *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 17–27.

Bosa, L. (2021) Landscape as a mirror of memories: modern memorial practices of the Dnieper people in the context of postcolonial studies (According to field materials). *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 17–27.

ЛАНДШАФТ ЯК ДЗЕРКАЛО СПОГАДІВ: СУЧАСНІ МЕМОРІАЛЬНІ ПРАКТИКИ НАДДНІПРЯНЦІВ У КОНТЕКСТІ ПОСТКОЛОНІАЛЬНИХ СТУДІЙ (за польовими матеріалами)

Анотація / Abstract

В умовах зростання сучасних глобалізаційних тенденцій дослідники дедалі частіше фокусують увагу на екологічних і просторових характеристиках національних культур. У ХХ ст. в результаті незбалансованої екологічної політики в СРСР було порушено базові принципи взаємодії людини і ландшафту. Зокрема, в Україні внаслідок будови каскаду гідроелектростанцій був знищений традиційний прирічковий ландшафт Дніпра, реліктові землі якого ще донедавна складали цілісну природно-культурну (асоціативну, історичну, топонімічну, екологічну) систему. Здійснені нами експедиційні дослідження дали змогу виокремити особливу роль колишнього ландшафту Ріки (як «дзеркала пам'яті») в колективних уявленнях місцевого населення та українців загалом. Наголошено також на процесах активізації в останні роки неформальних «меморіальних спільнот», які проводять широку діяльність для об'єднання нащадків переселенців із місць затоплення. Більшість таких акцій складають ритуально-поминальні дії, що маніфестують скорботу й намагання вимушених переселенців передати нащадкам пам'ять про втрачену малу батьківщину. Спонтанна меморіалізація, розпочавшись як традиційний поминальний ритуал, природно-культурна настанова місцевих громад на комеморацію (спільне пам'ятання), набирає обрисів протестної соціальної дії в час нових викликів для суспільства, свідомо захищаючи національний простір. Для інтерпретації отриманих матеріалів (власних етнографічних спостережень, інтерв'ю, матеріалів ЗМІ, соціальних мереж, візуальних документів) застосовано методи ситуаційного аналізу та перформативності культури (ритуалу) щодо визначення диспозицій «домінування – підлеглості», «центру –

периферії», «пам'яті – амнезії», «структур іншування», «опору» тощо як способу легітимізації «низових голосів» та аналізу владних практик.

Ключові слова: культурний ландшафт, Дніпро, меморіальні практики, спонтанна меморіалізація, постколоніальні студії.

With the growth of modern globalization trends, researchers are increasingly focusing on the ecological and spatial features of national cultures. In the 20th century as a result of unbalanced environmental policy in the USSR, the basic principles of human-landscape interaction were violated. Particularly, in Ukraine, as a result of the construction of a cascade of hydroelectric power plants, the traditional riverside landscape of the Dnieper was destroyed, the relict lands of which until recently formed an integral natural and cultural (associative, historical, toponymic, ecological) system. Our expeditionary researching made it possible to highlight the special role of the former landscape of the River (as a “mirror of memory”) in the collective perceptions of the local population and Ukrainians in general. Emphasis has also been focused on the intensification of informal “memorial communities” in recent years, which have been active in consolidating the descendants of displaced people from floodplains. Most of these actions are ritual and memorial ones those manifest the grief and efforts of forced relocating persons to pass on to their descendants the memory of their lost small homeland. Spontaneous memorialization, beginning as a traditional funeral ritual, a natural and cultural instruction of local communities to commemorating (mutual memory), takes the form of protest social action in a time of new challenges for society, consciously protecting the national space. To interpret the obtained materials (own ethnographic monitoring, interviews, mass-media materials, social networks, visual documents) methods of situational analysis and performativity of culture (the ritual) were used to determine the dispositions “dominance – subordination”, “center” – “periphery”, “memory” – “amnesia”, “structures of othering”, “resistance”, etc as a way of legitimizing “grassroots voices” and analysis of power practices.

Keywords: cultural landscape, Dnipro, memorial practices, spontaneous memorialization, postcolonial studies.

У сучасному глобалізованому світі більшість викликів становлять екологічні проблеми, що здебільшого мають чітко окреслений світоглядний характер. Людство поступово усвідомлює міру втручання в природні системи, зокрема і в річкові. Однак в Україні, обтяженій тоталітарною спадщиною, і надалі намагаються реанімувати давні гідротехнічні проекти, які, за свідченнями численних дослідників, завдадуть неабиякої шкоди прирічковим культурним ландшафтам і відповідно життєвому світу людини й історико-культурній спадщині. Ці та інші питання поступово стають предметом досліджень у різних галузях соціогуманітарних наук в Україні й за її межами. Окреслені проблеми знаходять місце в наукових публікаціях О. Бабенка [1], Л. Босої [2], Ю. Бідношиї [3], С. Білівненка [4], Н. Буланової [5], М. Гримич [6], З. Гудченко [7], Р. Кібрівського [17], І. Коваль-Фучило [11], А. Олененко [9], Г. Скрипник [14] та ін.

Услід за численними авторами ми поділяємо розуміння ландшафту як природно-культурної системи [8]. Утім, доречно застосувати з-поміж інших і феноменологічний

підхід, за яким можливо доповнити образ ландшафту метафорою «дзеркала», у якому відбиваються спогади, уявлення спільноти, та який можна прочитати й інтерпретувати (як, наприклад, вивчається топонімічний ландшафт). Найвиразніше, на нашу думку, означені питання розкриваються через інсайдерів – окремих людей і спільнот, що включені в локальні соціокультурні практики. Для інтерпретації отриманих матеріалів (власних етнографічних спостережень, інтерв'ю, матеріалів ЗМІ, соціальних мереж, візуальних документів) застосовуємо актуальні в сучасній етнології та соціокультурній антропології методи ситуаційного аналізу й перформативності культури (ритуалу), які активно використовуються і в постколоніальних студіях (щодо визначення диспозицій «домінування – підлеглості», «центру – периферії», «пам'яті – амнезії», структур «іншування», «опору» тощо) [18; 20]. Відповідно в цій статті аналізуються процеси спонтанної меморіалізації на прирічкових теренах Наддніпрянщини, де було зауважено певний феномен – активне формування останнім часом «меморіальних»

спільнот та маніфестовані ними наміри щодо актуалізації і збереження пам'яті про втрачені ландшафти тощо.

Після попередніх зауваг варто детальніше розкрити зміст заявлених у статті підходів згідно з отриманими результатами, а також розглянути окремі експедиційні кейси, що містять власне інформацію про поминальну складову меморіалізацій, їхній соціально-екологічний характер та проблеми розбіжностей у ставленні до власного екокультурного середовища місцевого населення.

Живий / мертвий Дніпро. Отже, в останні кілька років можна було спостерігати меморіальну активність окремих груп мешканців з колишніх затоплених (під час будівництва Дніпровського каскаду ГЕС із шести гідроелектростанцій у ХХ ст.) міст і сіл по всій Наддніпрянщині. Цілоком імовірно, що вона ніколи й не затухала. Проте для широкого загалу, заклопотаного власним виживанням, проблеми переселенців були завжди непомітними, а якщо й потрапляли в поле зору, то часто викликали здивування своєю начебто «дрібномасштабністю». За нашими спостереженнями, процес спонтанної меморіалізації щодо місць затоплення водосховищами містить два виміри. Перший – власне поминальний, найбільш близький за своїм змістом і формою до поховально-поминальної обрядовості. Другий – перформативний, який дозволяє учасникам практик висловлювати свою думку про соціальні, екологічні, політичні, економічні та інші проблеми в суспільстві. Саме ж матеріальне втілення цього процесу за аналогією до вже усталеної термінології можна умовно назвати «спонтанними меморіалами» [12; 19]. Принагідно зазначимо, що це поняття найчастіше вживають безпосередньо щодо несподіваної (неприродної) смерті в результаті якоїсь катастрофи й намаганням людей у певний спосіб вшанувати місце трагедії. Ми ж вдаємося до розширення цього значення. Проте зміст залишається таким самим і містить ті ж символічні структури прощання /

поминання щодо знищеного колишнього життєвого простору.

Слід наголосити, що таке розуміння зазначених процесів окреслилося в результаті досить тривалого дослідження наддніпрянського культурного ландшафту. Однак ще від початку польової роботи були виявлені різні варіанти спільного «придніпровського сюжету», за яким Дніпро до його остаточного трансформування в каскад водосховищ уявлявся багатом відселеним мешканцям з місць затоплення як «живий і чистий», опісля ж – як «мертвий і нечистий» локус. І не лише через його природно-фізичні показники, а й, можна припустити, через набуття властивостей, які засвідчують небезпеку на символічному рівні (за аналогією із «закладеним мерцем» в українській традиції). Відповідно на неусвідомленому рівні «нечистими» уявляються й усі затоплені численні кладовища, що втратили свій сакральний статус та потребують нового комплексу поминальних обрядів тощо. Зокрема, це декларувалося нашими респондентами, які були долучені до створення капличок на березі водосховищ тощо: *«Нарешті їхні душі упокояться»* (ДІМ).

На практиці перформативна сторона меморіалізацій реалізується в різних формах: візуальній, вербальній та акціональній. Це стало очевидним, коли було отримано етнологічні матеріали в процесі дослідження «місць пам'яті» наддніпрянців через місцеві ЗМІ, краєзнавчі розвідки, фондові збірки місцевих музеїв, свідчень окремих респондентів тощо. Проте найвиразніша картина поставала під час спільних зустрічей самих очевидців – вихідців із населених пунктів, які було затоплено, їхніх нащадків та осіб, що були причетні певною мірою до організації заходів та позначення пам'ятних місць. Матеріальними формами цього увічнення є пам'ятні знаки (хрести, стели), облаштовані куточки в музеях з артефактами із затоплених територій, перенесені на нові цвинтарі старі поховання тощо. Як правило, така меморіалізація має внутрішню

динаміку й зазвичай своєрідно поєднується з традиційним календарним та поминальним циклом. Повсюдно поминальні акції проходять найчастіше «на гробки», «на могилки» після Великодня на цвинтарях (куди частково було перенесено прах зі старих могил), біля спонтанних меморіалів у Храмові дні та в роковини з часу знищення населених пунктів і закінчення будівництва ГЕС. Для всіх локусів характерними є такі способи поминання: традиційні запрошення священника для спільної молитви, поминальна трапеза, обмін спогадами й нерідко презентації художніх та документальних видань тощо.

Ритуалізовані практики. Під час однієї з експедицій навесні 2019 року ми потрапили на Чернігівське Полісся до верхів'я Київського водосховища, де було історичне поселення с. Новий Глибів (щоправда, незатоплене, проте також знищене; через допущені помилки щодо планування місць затоплення таких об'єктів чимало по всьому Дніпру). Тут щорічно збираються колишні його мешканці та вихідці з інших утрачених населених пунктів, що живуть як неподалік, так і в інших районах та областях. Ми ж спочатку долучилися до громади в с. Косачівка, де також є цвинтар з перенесеним прахом із колишніх могил. Звідти вся процесія (на велосипедах, мотоциклах, авто) вирушає до берега Київського моря. Процесію очолює священник з іконою святого Миколая Чудотворця з місцевого храму. Розповідають, що ця ікона була врятована і збережена в родині Сірих. До місця дістатися зовсім непросто. Утім, ніщо не зупиняє людей. Кажуть, навіть коли погода псується й дорога перетворюється в суцільне багно, люди добираються лісовими стежками хто чим може. На живописному пагорбі, де колись було кладовище, встановлено капличку та хрест. Туди ж ставлять і привезену ікону. Після панахиди всі сідають неподалік за столи, які завчасно підготовлено організаторами. Поруч на вогнищі у великому казані вариться рибна

юшка («юха»). Викладають до спільного столу їжу, яку привезено самими учасниками дійства. Помітно, що родини присутні у складі всіх генерацій. Люди невимушено спілкуються між собою. За трапезою ведуться розмови про варварське переселення, долі земляків, різні випадки із життя селян. Згадують, як зовсім недавно ці місця хотіли приватизувати для власних мисливських угідь сучасні можновладці. Однак місцеві виступили організовано проти їхніх намірів. Цікаво, що ці події набули вже міфологізованого змісту: *«Ламалися трактори, екскаватори на цій землі. Ніяка техніка не хотіла працювати – діди (пращури) не дозволили, адже тут тисячолітні могили»* [СОМ]. Характерною є розповідь і про святого Лаврентія як охоронця території. А ще переповідають про особливі місця неподалік в урочищі Божок біля с. Сивки (святі криницю, дуб). Неодноразово зазначалося, що риболовля чи купання в цих місцях, саме «море» в багатьох викликає моторошне відчуття. *«Це ж як здаю, що це суцільна могила!»* (БІБ). Розповідали і про кричущі випадки у зв'язку з колишніми подіями (ГОС; К-Л К). Приміром, деякі родини після побудови Київського водосховища переселилися неподалік, на іншому боці ріки, – в Іванківському районі. Тільки стали приживатися, як трапилася Чорнобильська катастрофа. Село переселили вже до Макарівського району, але багато хто не прижився й повернувся «самоселами» назад. Аж тут з обох боків загорівся ліс. Згоріло 30 хат, навіть були людські жертви. Дехто з присутніх говорить про Чорнобиль як наступну техногенну катастрофу після непокараного злочину щодо Дніпра. Також було представлено на суд земляків і книгу «Дніпровська цивілізація», основою якої послужили біографічні спогади, зібрані місцевими мешканцями та упорядковані колишньою вчителькою Катериною Лісовенко. Усі отримали примірник книги з підписом упорядника. Після такої пам'ятної зустрічі, що тривала

5–6 годин, помалу стали роз'їжджатися, домовившись про наступні сходини.

Відразу зазначимо, що присутність науковців на цій зустрічі була сприйнята як можливість ще раз переповісти характерні епізоди з життя колишніх сільських громад. Було помітно також, що діти зацікавлено слухали про минулі події. Отже, нові покоління стануть вже ретрансляторами пам'яті, підкріпленої міфологізацією окремих персонажів та просторових локусів. Подарована всім учасникам книга із зафіксованими спогадами підживлювала інтерес. У книзі визначено та опредмечено й певну соціальну маніфестацію щодо примусових практик переселення, нищення поселенської мережі й довкілля. Якщо тут збираються лише раз на рік, то робота зі збирання важливої інформації для переселенських спільнот ведеться постійно. Цим опікується місцева бібліотекарка та представники Чернігівського земляцтва, що сприяють виданню матеріалів. Уперше подібне зібрання було років десять тому. Пояснюють, що, попри те, що завжди пам'ятали про всі ці події, *«збиратися почали, коли потроху уцух біль після Чорнобиля»*. Усі навколишні села також були під загрозою виселення (ЙВМ).

Як правило, більшість таких акцій є типовими, відповідно в них міститься ритуально-поминальна складова, яка маніфестує скорботу й намагання передати пам'ять про «місце» нащадкам. На Кіровоградщині, приміром, було встановлено пам'ятний знак у с. Захарівка місцевою громадою та меморіальними спільнотами зі Світловодська біля місцевого храму. Священник цієї церкви взяв найактивнішу участь в організації пошанування предків, а ще задовго до встановлення пам'ятного знаку ініціював спорудження криниці. *«Село затоплене батьківське я не бачив, але уявляю приблизно ту територію – соснові ліси, приблизно те, що зараз між Світловодськом і Кременчугом, таку ж криницю-журавель <...> А свято це кожного року, в п'ятницю Світлого [тижня], то єсть в першу п'ятницю після Паски, то це*

відмічається [свято] ікони Животворящого джерела (ТАГ).

Важливу роль у наведених прикладах відіграє сам ландшафт і наділення його або окремих точок всередині нього особливим статусом, скажімо, криниць, дерев чи церков та кладовищ: *«Ото тоді, як ми там жили, всі вмісті сідали. оце був викопаний, так звався, земляний стіл: оце дві по цей бік канавка і по тей бік. Люди сідали – ноги в канавку. І тут шо в кого було приносили, стелилися рядом... І ще на кладбищі варився котьол здоровий – капуста гарячий. То всіх, хто хотів брать, – ішли туди. А так в основному сходяться всі в основний день. У нас там було – в середу. Оце в середу сходиться усе село і оце таке робилося»* (ЯГП). Спогад про поминання на кладовищі в с. Чернече поєднується зі споминами про його затоплення, про якусь «неясну» вину перед усіма похованими предками. Іноді траплялися судження очевидців щодо «неправильного» прощання з ними, і відповідно *«їхні душі блукають, їм нема де прихилитися»*, бо не проведено обрядодій тощо.

Також нещодавно з ініціативи швейцарського сімейства Цвікі (нащадків колоністів) біля поселень, нині затоплених Каховським водосховищем, встановлено пам'ятний знак з детальними координатами колишнього місцезнаходження. Поряд зі знаком збереглося кілька старих верб і сосен, висаджених першими колоністами, та сліди Жовтої дороги, яка вела до Нових Судаків; нині вона спускається під воду Каховського моря. На гранітній стелі викарбуваний напис: *«Zum Andenken an das tragische Schicksal der Schweizer Ansiedler Diese neprufer, die Siedlungen "Wesjoloje" und "Nowye Sudaki" bewohnten die Schweizer Kolonisten, die auf dieses Land die Weinbaukunst mitgebracht haben. Sie haben die Enteignung, die Folterkammer des Volkskommisariats für innere Angelegenheiten, die Repressalien erlitten und ihre Häuser wurden durch das Hochwasser vom Kachowski-Stausee überschwemmt. Dieses Denkmal ist neben dem ersoffenen Landgut des Schweizer, aus dem Kanton Glarus gebürtigen,*

Weinbauers-Julius Leonardowitsch Zwicky errichtet Die Koordinaten der ersoffenen Siedlungen, Wesjoloje – nördliche Breite 46°48'54" östliche Länge 33°26'38" Nowye Sudaki - nördliche Breite 46°47'29" östliche Länge 33°23'50" Von dankbaren Nachkommen Zwicky Julius (der Älteste), Zwicky Vladimir, Zwicky Julius (der Jüngste)» («У пам'ять про трагічну долю швейцарських колоністів, які принесли із собою на ці землі мистецтво виноробства та вирощування винограду, життя яких пройшло через експропріацію, катівні НКВД, розстріли. Поблизу цих берегів Дніпра в селищах Веселе і Нові Судаки, що були затоплені водами Каховського водосховища, жили і працювали сім'ї швейцарських колоністів. Цей пам'ятний знак встановлено навпроти затопленого маєтку швейцарського виноградаря і винороба, вихідця з кантону Гларус – Юліуса Леонардовича Цвікі. Координати затоплених селищ: Веселе – п. широта, с. довгота; Нові Судаки – п. широта, с. довгота. Від вдячних нащадків Цвікі Юлій (старший), Цвікі Володимир, Цвікі Юлій (молодший)».

Окремі меморіальні дії можна було відстежити й через місцеву пресу в різних місцях. У 2013 році у газеті «Слово» за 23 листопада повідомлялося: «У Демидові відбулася ще одна знакова подія. В урочистій обстановці було закладено капсулу на місці майбутнього пам'ятного знаку затопленим селам Вишгородщини. Ось з яким посланням звернулися до своїх нащадків жителі села. "Шановні наші нащадки! Цю капсулу було закладено з нагоди спорудження пам'ятного знаку затопленим селам Вишгородського району. У 1963 році в результаті будівництва Київської ГЕС під водою рукотворного моря зникли села. На правому березі Дніпра: Бірки, Толкунська Рудня, Ротичі, Домонтова. На лівому березі: Старосілля, Сваром'я, Ошитка, Тарасовичі, Чернин, Новосілки-на-Дніпрі, Окунінове, Новий Глібів, Старий Глібів. Століттями понад Дніпром знаходилися ці села з вибіленими хатками в обрамленні квітучих садів, зелених луків та розкішних лісів.

Там наші пращури працювали, кохали, росли дітей. У ході історії ці села неодноразово нищилися чужинцями, голодоморами, репресіями та окупаціями, але села знову відроджувалися з попелищ. І лише новозбудована водойма назавжди поглинула їх. Цей знак – це реквієм по загиблим селам, це нетлінна пам'ять про наш родовід, про 92 тисячі гектарів затоплених родючих земель, 33 тисячі переселених звіти сімей. Закликаємо і вас, шановні нащадки, свято плекати пам'ять про нашу малу Батьківщину в ім'я нашої великої матері України! За дорученням громади села Демидів сільський голова Василь Олексійович Дідок».

Окрім хрестів, валунів, стел, у деяких місцях представлено знаки, що мають бути місцем майбутніх капличок та ін. На березі Каховського водосховища в селах Мар'янське та Грушівка, що на Дніпропетровщині, така робота ведеться останні десять років. Меморіал має поєднати пам'ять про затоплені колишні козацькі зимівники та ймовірне місцезнаходження центру Базавлуцької Січі. Усі акції пам'яті, розпочавшись з локального напрямку громадської діяльності (проект «Підніmemo козацькі хрести» – кер. М. Павлюченко), набули загальноукраїнського звучання. І вже наприкінці 2018 року ініціаторами було підготовлено документи щодо визнання відповідного статусу козацьких цвинтарів.

Конфлікт «традицій». До наступного кейсу ввійшов аналіз матеріалів з Кіровоградщини, Київщини, Дніпропетровщини та Полтавщини, що містять інформацію про характер взаємодії двох найвиразніших місцевих груп, які умовно назвемо «переселенці» та «гідробудівельники». Можна було пересвідчитися, що участь у всіх практиках спонтанних меморіалізацій на Дніпрі є значним субкультурним маркером, який, з одного боку, консолідує спільноти учасників, а з іншого – дозволяє помітити опонентів, які набувають в їхніх очах статусу «чужих». Здебільшого це гідробудівельники, чи особи, що не закорінені в територію, як правило, нові мешканці та працівники ГЕС;

найчастіше представники влади, які показують своє нерозуміння або ж зовсім не сприймають таких виявів спонтанної меморіалізації. Було помітно, що образи затоплених міст і сіл зберігаються й конструюються різними групами населення, які (часто несвідомо) використовують ресурси пам'яті про місце для проведення символічних меж у співтоваристві між «корінними» і «прийшлими». Для них важливим є саме місце, звідки походили ці люди, його історія та пам'ять про нього, щоб відрізнити «своїх» за спільними цінностями. Прикметно, що чимало представників іноетнічних груп населення південних територій, які тривалий час проживали в цій місцевості та спільно пережили з українцями найскладніші періоди в історії краю, також ідентифікують себе з утраченим ландшафтом. Один із респондентів розповідав: «Я думаю, це не пов'язано зі складом – це наскільки вони корінні..., мабуть, корінні це відчували глибше, а ті, що приїхали, якби не було, а переселенці з першого коліна – вони так не сприймають середовище, це вже треба чекати поглибленого сприйняття і другого-третього покоління людей, щоб вони вже відчували, що це земля прабабків. А ті, що приїжджають, – вони звикли, і, як кажуть, відбулися легеньким переляком – і все. А, а корінне, корінне...» (СКІ).

Нам нерідко доводилося записувати висловлювання, що маркували територію до побудови ГЕС як «пустелю», «слабкорозвинений край», «дике поле». Наведемо ще кілька з них. З відомих причин тут не зазначаємо їхнього авторства. «На місці діких бур'янов ми возвелі прекрасний город»; «це вони зараз плачуть, а спитайте, чи захотіли б вони вернутися у свої мазанки?»; «прогрес нікто не отменял; «це всього лише мода останніх років»; «не можна так огульно все хаяти» та ін. «От люди, вони завжди будуть незадоволені, що їм ще треба було – дали ж компенсацію. Великі справи вимагали і певних незручностей». Це була типова реакція осіб, які належали до відповідних відомств. Дехто підтримує лише спогади про малу

батьківщину і не більше, категорично заперечуючи примусовість дій владних інституцій та стверджуючи гостру необхідність для військово-промислового комплексу СРСР прискореної індустріалізації. Інші згадують турботу партії і уряду про простих людей, яким поліпшувалися житлові умови тощо. Наприклад, під час експедиції 2019 року в с. Дніпрянське на Полтавщині (колишній Старий Орлик, потім – Радянське (неподалік затопленої Перевалочної)) звучали закиди щодо сучасного переписування історії. Образи виливалися й на шпальтах місцевої преси, як то було у Вишгороді, де в газеті «Слово» в листопадовому номері за 2018 рік опублікували замітку-застереження одного з дописувачів: «Рекомендуємо поводитися чемно». Наведемо відповідний фрагмент: «Авторка лє сльози з приводу затопленого Київським водосховищем гнізда лелеки. Її не хвилює той факт, що завдяки будівництву ГЕС і ГАС Вишгород із маленького селища перетворився у красиве місто. Як писав почесний громадянин міста Анатолій Мисько, село було у тому стані, в якому його залишила ще княгиня Ольга у 9-му ст. – без доріг і майбутнього. Завдяки каскаду ГЕС економіка України отримала дешеву додаткову електроенергію. Всі ці перетворення були спрямовані на поліпшення добробуту радянського народу». У свою чергу на Світловодщині в районі Кременчуцького водосховища до вшанування роковин «затоплення» ініціатори неодноразово намагалися залучити представників місцевої влади. Іноді це вдавалося, але частіше звучала така відповідь: «Кому нужні еті соплі-воплі?». Зрештою, тамтешні меморіальні групи тимчасово перенесли свою діяльність до найвіддаленішого від районного центру с. Захарівка, також заселеного переселенцями (ГСГ). Тут і було ініційовано у 2012–2013 роках спорудження пам'ятного знака загубленим селам. «Наша Колима», – приречено жартують люди та згадують як страшний сон, коли члени їхніх родин збирали для перевезення на нове кладовище останки пращурів. Приміром, у межах

м. Світловодська було створено так звану братську могилу, куди перепоховано самі черепи. «Коли це стосується рідних і близьких і не під час військових дій, то травма для всього роду», – вважає наша співрозмовниця. І чи зможуть це зрозуміти колишні будівники Кременчуцької ГЕС, що чимдуж намагалися достроково завершити будову? (ШЛС).

Не беремося надавати оцінювальні характеристики умовній домінуючій групі, яку називають у різних місцях по-своєму: «чужі», «заплати», «прибульці», «прийшли» тощо. Зазначимо лише, що колишнім гідробудівельникам також боляче сприймати, що їхню справу життя намагаються нині підважити. У когось ностальгія за СРСР, турбує нинішня невлаштованість (ЩЛД). Жива ще пам'ять про «звершення» комсомольських будов. Та найбільше впадало у вічі те, що ці люди здебільшого не були укоріненими на цих теренах. Адже, наприклад, переважна кількість міст, що виростили на місцях колишніх поселень, як Світловодськ чи Зеленодольськ, вважаються ще дуже молодими. Також колишні історичні козацькі поселення перетворилися в радянський час на безликі індустріальні центри, куди зі всього Союзу їхали робітники на будівництво ГЕС та заводів, як, скажімо, Дніпродзержинськ (нині – м. Кам'янське), Енергодар, Марганець, Нікополь чи Нова Каховка. Багато хто ще намагався потрапити на новобудову, щоб таким чином позбутися ганебного безпаспортного статусу, що, як відомо, до 1960-х років його мало сільське населення.

Безперечно, наслідки соціальної інженерії в СРСР тривалий час даватимуться взнаки. Утім, тут важливо зазначити також ще один психологічний феномен: багатьом людям, які вже народилися й виростили в умовах зміненого індустріального ландшафту, надзвичайно важко сприйняти щось відмінне від часу їхньої молодості. Це характерно не лише для України. Інформативним із цього погляду є дані американських науковців. Так, один із дослідників повідомляє,

що більшість жителів регіону Нова Англія (найраніше індустріалізованого від інших у США) надзвичайно тяжко сприйняли кампанію з демонтажу дамб, що повсюдно проводилася в країні, і навіть організували масові протести. Ці гідротехнічні споруди були застарілими й тому небезпечними для життя. Проте люди, що жили тут віддавна, звикли до них і вже ментально включили їх до рідного ландшафту. «Ти вбиваєш греблю, отже ти вбиваєш частину мене...», – ці слова, промовлені одним із захисників дамби, було введено до назви наукової статті [15]. Відтак сам традиційний доіндустріальний ландшафт з «живою» рікою залишався хіба що в культурній пам'яті аборигенів-індіанців, яких ніхто не питав, чи хочуть ті жити в зміненому довкіллі та й життя їхнє, як відомо, тоді не вартувало нічого. І вже у відповідь на таке висловлювання наводяться слова представника одного з корінних народів з Нової Зеландії (щоправда, узяті до заголовка вже іншої публікації цих авторів): «Ріка – це ми; ріка в наших жилах...». У колективній свідомості народу Ріка – предок, що забезпечує йому існування. В одній зі священних пісень аборигенів простежується подорож на каное від витоків до дельти, де позначаються всі значущі ділянки вздовж берегів. Це повідомлення про те, ким є цей народ і його зв'язок із землею і водою [16].

У нашому ж випадку з позицій постколоніальних студій можна цілком погодитися з тезою дослідниці А. Олененко про наявність «конфлікту між українським та радянським в боротьбі за конструювання власного ландшафту» [9].

Проблеми збереження історико-культурної спадщини. В Україні, як було вже показано, залишалися носії культурної пам'яті, які, попри свою нечисленність, не давали суспільству втратити обриси національного ландшафту, що спонукало вже нове покоління до активної дії. Тому спонтанна меморіалізація реалізується також в *online* формах. Це меморіальні групи в соціальних мережах, окремі сайти, форуми

і книги пам'яті, авторські відеоролики та інші зразки мережевої творчості. Однією з перших ще на початку 1990-х років з'явилася сторінка світловодської групи «Аква-діти граду Кітежа», де виставлялися численні фото, спогади тощо. Масштабну роботу проведено ГО «Старий Дніпро» з Переяслава-Хмельницького. На сайті представлені численні світлини і спогади мешканців з усіх навколишніх затоплених сіл. Зібрано багатий архів документальних матеріалів, яким послуговуються студенти місцевих навчальних закладів під час підготовки написання наукових праць. Спільнота присутня як у віртуальному просторі, так і реальному публічному та громадському. До різноманітних заходів залучаються і місцеве населення, і науковці з різних міст. Спільно з ІМФЕ ними зініційовано видання рукопису Д. Косарика про затоплені «шевченківські» Андруші [14]. Увагу читачів привертає також сторінка в мережі «Фейсбук» групи «Дніпровський Фенікс». Саме мережеві спільноти, збираючи зацікавлені групи довкола пам'яті про якийсь окремий локус, згодом виходять за межі меморіального представлення окремого сегменту території, осмислюють екологічні та культурні наслідки гідробудівельних експериментів у СРСР, поєднують зусилля в нових соціокультурних практиках, зокрема екологічних. Особливо яскраво це виявилось на Канівщині в селах Бучак, Трахтемирів, що вимагає окремої наукової розвідки. Тут зазначимо лише, що форми захисту цього історичного локусу заповідної території від майбутньої гідроакумуючої станції постійно видозмінюються. Проте незмінними залишається вшанування предків на старому кладовищі. При всіх зібраннях завжди відбувається похід до могили відомого талановитого поета В. Затулівітра, що

проживав тут в останні свої роки, та інших меморіальних місць. Неподалік установлено пам'ятний знак-хрест із написом: «На цьому місці буде споруджено Храм Покрови Пресвятої Богородиці на воді "Пам'яті затоплених сіл"». Місцем поклоніння тут є також славнозвісна «Рожена криниця», про воду з якої з покоління до покоління передаються численні легенди щодо її цілющих властивостей.

Незаперечна природна та історико-культурна цінність дніпровської території, як з'ясувалося, не для всіх є очевидною [13]. І нині на неї посягають як окремі приватні корпорації, так і ініціатори нових проєктів щодо енергетичного розвитку країни. Але ж придніпровські землі обабіч Дніпра і сьогодні є еталонними для українців. Затоплені і незатоплені – усі вони становлять особливу природну та історико-культурну світову цінність (Хортиця, порожиста частина Дніпра, колишні Великий Луг та мережа Січей і запорозьких зимівників, Білецьківські плавні в межах Кіровоградської та Полтавської областей та гора Пивиха, територія Канівських гір з могилою Тараса Шевченка включно, села Трахтемирів, Бучак, Витачів, Трипілля, Київські гори, Межигір'я та ін.). Усе це нині змушує людей об'єднуватися в товариства й не лише меморіалізувати втрачені ландшафти, але й захищати вцілілі території від неправомірних забудов, розробки кар'єрів, а також убезпечити їх від нових «гідроініціатив». Цілком закономірно, що спонтанна меморіалізація, розпочавшись як традиційний поминальний ритуал, природно-культурна настанова місцевих громад на «спільне пам'ятання» набирає обрисів соціально-екологічної дії. Помітно, що це двосторонній процес, коли традиція і новація взаємопов'язані й не можуть ефективно існувати незалежно одне від одного.

Респонденти

БІБ – Бессалова Інна Борисівна, 1967 р. н. Записала Л. Боса у червні 2019 р. в м. Києві.

ГОС – Глей Ольга Степанівна, 1950 р. н. Записала Л. Боса у червні 2019 р. в с. Косачівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.

ГСГ – Гайдук Сергій Григорович, 1977 р. н. Записала Л. Боса у жовтні 2012 р., листопаді 2013 р. в м. Світловодську Кіровоградської обл.

ДТВ – Добко Тетяна Васиївна, 1949 р. н. Записала А. Журавльова у 2015 р. в с. Демидів Вишгородського р-ну Київської обл.

ДІМ – Дмитрюк Іван Михайлович, 1941 р. н. Записала Л. Боса у вересні 2011 р., грудні 2018 р. в м. Зеленодольську Дніпропетровської обл.

ЖСІ – Жмурський Семен Іванович, 1954 р. н. Записала Л. Боса у 2011 р. в м. Нікополі Дніпропетровської обл.

ІД – Іванов Дмитро, 1956 р. н. Записала Л. Боса у липні 2016 р., вересні 2019 р. в с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл.

ЙВМ – Йовенко Володимир Михайлович, 1956 р. н. Записала Л. Боса у червні 2019 р. в с. Косачівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.

К-Л К – Кузьменко-Лісовенко Катерина. Записала Л. Боса у червні 2019 р. в с. Косачівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.

ЛММ – Литвиненко Микола Валентинович, 1949 р. н. Записала Л. Боса у травні 2012 р. в с. Нагірне Світловодського р-ну Кіровоградської обл.

ТАГ – Терещенко Андрій Григорович, 1969 р. н. Записала Л. Боса у жовтні 2012 р. в с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл.

ОВК – Осипова Валентина Казимирівна, 1945 р. н. Записала Л. Боса у листопаді 2018 р. в м. Вишгороді Київської обл.

СВА – Сандуа В'ячеслав Андрійович, 1938 р. н. Записала Л. Боса в листопаді 2012 р. в м. Нікополі Дніпропетровської обл.

ЧА – Чайка Андрій, 1972 р. н. Записала Л. Боса у липні 2016 р., травні 2018 р., вересні 2019 р. в с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл.

ШЛС – Шкірай Любов Семенівна, 1951 р. н. Записала Л. Боса у травні 2012 р. в с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл.

ЩЛД – Щукіна Любов Дмитрівна, (родом із м. Новогеоргіївська Кіровоградської обл.) Записала Л. Боса у червні 2012 р. в м. Світловодську Кіровоградської обл.

ЯГП – Ярмоленко Галина Петрівна, 1933 р. н. Записала Л. Боса 21 травня 2012 р. в с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

Джерела та література

1. Бабенко О., Петренко І. Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцького гідровузла. Кривнинський, 2016. 380 с.

2. Боса Л. Зміни ландшафту Подніпров'я у ХХ столітті як соціокультурна проблема. *Народна творчість та етнологія*. 2012. № 4. С. 53–63.

3. Бідношія Ю. Переселяли і живих і мертвих. *Газета «2000»*. 2004. № 10.

4. Білівненко С. Селянин-степовик та річкова стихія Дніпра: за матеріалами історико-етнографічних експедицій Запорізького наукового товариства імені Якова Новицького. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 5. С. 12–17.

5. Буланова Н. Козацька слобода Тритузне: втрачені ландшафти та історична пам'ять. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 5. С. 58–62.

6. Гримич М. Антропологія простору. Т. 1. Культурний ландшафт Києва та околиць / за наук. редакцією М. Гримич. Київ, 2017. 316 с.

7. Гудченко З. Село на пониззі Дніпра. *Народна творчість та етнологія*. 2007. № 2. С. 91–100.

8. Європейська ландшафтна конвенція від 20.10.2000 р. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_154.

9. Олененко А. «Новое наше море – новое наше горе»: Конфликт между украинским и советским в борьбе за конструирование ландшафта Нижнего Поднепровья. *Ab Imperio*. 2019. № 1. С. 125–152.

10. Канівська ГАЕС: Тягар радянського минулого чи нагальна потреба? URL : <http://kanos.com.ua/kanivska-haes-tyahar-radyanskoho-mynuloho-chy-nahalna-potreba/>.

11. Коваль-Фучило І. Батьківська оселя і нове місце проживання: осмислення примусового переселення 1959–1960 років в Україні. *Міфологія і фольклор*. 2013. № 4. С. 14–19.

12. Кухаренко С. Придорожні пам'ятники: сучасний феномен, або тяглість народних традицій. *Народознавчі зошити*. 2010. № 3–4. С. 371–377.

13. Манюк В. Модель екомережі для Степового Придніпров'я: підходи до проектування. *Глобалізаційні процеси в природокористуванні*. Київ, 2008.

14. Село Андруші. Історико-етнографічний нарис / [за заг. ред. Скрипник Г.] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2016. 256 с.

15. Fox C. A., Magilligan F. J., Sneddon C. S. «You kill the dam, you are killing a part of me»: dam removal and the environmental politics of river restoration. *Geoforum*. 2016. N. 3. P. 93–104.

16. Fox C. A., Reo N. J., Turner D. A. et al. «The river is us; the river is in our veins»: re-defining river restoration in three Indigenous communities. *Sustain Sci*. 2017. N. 12. P. 521–533.

17. Cybriwsky R. *Along Ukraine's River: A Social and Environmental History of the Dnipro*. Budapest, 2018. 280 p.

18. Kołodziejczyk D., Şandru C. Introduction: On colonialism, communism and east-central Europe—some reflections. *Journal of Postcolonial Writing*. 2012. N. 2. P. 113–116.

19. *Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death* / ed. by J. Santino. New York, 2011.

20. Turner V. *The Anthropology of Performance*. New York : PAJ Publications, 1988.

References

1. BABENKO, Oleh, PETRENKO, Ivan. Our sea is new... Pages of the history of construction of Kremenchug hydroelectric power station. Kropyvnytskyi, 2016. 380 p. [in Ukrainian].

2. BOSA, Liubov. Changes in the landscape of the Dnieper in the twentieth century as a socio-cultural problem. *Folk art and ethnology*, 2012, vol. 4, pp. 53–63 [in Ukrainian].

3. BIDNOSHYYA, Iurii. Relocated both the living and the dead. «2000» 10–16.0.2004 [in Ukrainian].

4. BILIVNENKO, Serhii. Peasant-steppe dweller and river element of the Dnieper: based on historical and ethnographic expeditions of the Iakiv Novitskyi Zaporizhzhia Scientific Society. *Folk art and ethnology*, 2017, vol. 5, pp. 12–17 [in Ukrainian].

5. BULANOVA, Nataliia. Cossack settlement Trituzne: lost landscapes and historical memory. *Folk art and ethnology*, 2017, vol. 5, pp. 58–62 [in Ukrainian].

6. HRYMYCH, Maryna. Anthropology of space. Vol. 1. Cultural landscape of Kyiv and its environs / ed. by M. Hrymych. Kyiv, 2017. 316 p. [in Ukrainian].

7. HUDCHENKO, Zoia. A village in the lower reaches of the Dnieper. *Folk art and ethnology*, 2007, no 2, pp. 91–100 [in Ukrainian].

8. European Landscape Convention of 20.10.2000. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_154 (accessed 10 March 2021) [in Ukrainian].

9. OLENENKO, Anna. “Our new sea – our new grief”: The conflict between the Ukrainian and Soviet in the struggle for the construction of the landscape of the Lower Dnieper. *Ab Imperio*, 2019, vol. 1, pp. 125–152 [in Ukrainian].

10. Kaniv PSP: The burden of the Soviet past or an urgent need? URL: <http://kanos.com.ua/kanivska-haestyahar-radyanskoho-mynuloho-chy-nahalna-potreba/> (accessed 10 May 2021) [in Ukrainian].

11. KOVAL-FUCHYLO, Iryna. Parental home and new place of residence: understanding of forced resettlement in 1959–1960 in Ukraine. *Mythology and folklore*. 2013, no 4, pp. 14–19 [in Ukrainian].

12. KUKHARENKO, Svitlana. Roadside monuments: a modern phenomenon, or longevity of folk traditions. *Ethnology notebooks*, 2010, no 3–4, pp. 371–377 [in Ukrainian].

13. MANIUK, Vadym. Model of the ecological network for the Steppe Dnieper: approaches to design. *Globalization processes in nature resource management*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].

14. The village of Andrushy. Historical and ethnographic essay / [ed. by Skrypnyk H.; NAS Ukraine, M. T. Rylskyi IAFE]. Kyiv, 2016. 256 p. [in Ukrainian].

15. FOX, C. A., MAGILLIGAN F. J., SNEDDON C. S. “You kill the dam, you are killing a part of me”: dam removal and the environmental politics of river restoration. *Geoforum*, 2016 (3), 93–104.

16. FOX, C. A., REO, N. J., TURNER, D. A. et al. “The river is us; the river is in our veins”: re-defining river restoration in three Indigenous communities. *Sustain Sci*. 2017 (12), 521–533.

17. CYBRIWSKY R. *Along Ukraine's River: A Social and Environmental History of the Dnipro*. Budapest, 2018. 280 pp.

18. KOŁODZIEJCZYK, D., ŞANDRU C. Introduction: On colonialism, communism and east-central Europe—some reflections. *Journal of Postcolonial Writing* 48 (2), 113–116.

19. *Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death* / ed. by J. Santino. New York, 2011.

20. TURNER, V. *The Anthropology of Performance*. New York : PAJ Publications, 1988.